

ББК 81.2Ук – 02
УДК 81'36:81'367

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО ТА ФІЗИЧНОГО ЧАСУ

Робота присвячена розгляду особливостей лінгвістичної категорії часу в українській мові у зіставленні зі специфікою усталеного членування фізичного часу.

Ключові слова: категорія часу, фізичний час, лінгвістичний час, філософський час, синхронія, діахронія.

Питання про співвідношення між лінгвістичним та фізичним часами за своєю природою є інтердисциплінарним. Складність підходу до даної проблематики залежить від кількох факторів. По-перше, безсумнівним є те, що проблема зв'язку лінгвістичного та реального часу зумовлена низкою засадничих питань мовознавства, серед яких такі, як: взаємовплив мови і мовлення, мови й мислення, мови і свідомості. Розгляд даного питання уможливило загальноприйнята теза про взаємний зв'язок між мовою та мисленням, яку беремо за константу в нашому дослідженні.

По-друге, лінгвістичний час не можна вважати прямим відображенням фізичного часу за допомогою мовних засобів, а навпаки, більш доцільно говорити про розбіжності між ними. Лінгвістичний час не є відображенням реального часу за допомогою лінгвістичних засобів, підтвердження чого досить часто можна спостерігати у мовознавчих працях (наприклад: [Бондар 1986: 43; Ісаченко 1960: 419]).

У цьому питанні поділяємо думку Г. Мілейковської, яка, критикуючи позицію М. Поспелова (про те, що граматичні явища прямо й безпосередньо відображають об'єктивну реальність), наголошує: «Не можна визнати, що граматична форма часу є знаком об'єктивного теперішнього, минулого, майбутнього часу, відображаючи всі його риси. Перш ніж явище буття буде відображене у мовному факті, воно повинне бути сприйнятим свідомістю того, хто говорить. І якщо час в бутті завжди – абсолютне і незалежне від нашої свідомості, то категорія часу в мові залежить від усвідомлення об'єктивного часу мовцем» [Мілейковська 1956: 75-76]. На жаль, при розгляді особливостей вираження категорії часу в мові на цей засадничий принцип не завжди зважають у сучасних мовознавчих працях, що вважаємо недостатньо коректним підходом для наукової практики.

По-третє, відомо, що час є передусім категорією філософською та культурологічною, а тому будь-який аналіз та тлумачення сучасного уявлення про фізичний час, на наше глибоке переконання, мусить бути співвіднесеним із тезою про зміну наукових парадигм (за Томасом Куном [Кун 1977]). Тобто слід мати на увазі таке: те, що зазвичай називають часом абсолютним, є всього лише загальноприйнятими уявленнями про категорію часу як фізичне явище на даному етапі розвитку наукової думки та людства загалом.

Тож, мета роботи полягає у тому, щоб дослідити особливості граматичної категорії часу в українській мові у зіставленні зі специфікою усталеного членування фізичного часу.

З обраною проблемою, безумовно, стикається кожен лінгвіст, який береться за вивчення категорії часу. Проте цьому питанню присвячено невелику кількість окремих мовознавчих досліджень, незважаючи на актуальність теми в контексті сучасних тенденцій розвитку інтердисциплінарних досліджень в гуманітарних науках. Особливу увагу зіставленню часу як лінгвістичної категорії та часу реального приділено в працях О. Бондаря, К. Городенської, Т. Дешерієвої, А. Ісаченка, С. Соколової та ін. XIX-XX ст. стали періодом детального вивчення часу як лінгвістичної категорії. Зокрема, категорія часу (та дієслово загалом) стала об'єктом розгляду у працях В. Виноградова, Ю. Маслова, О. Пешковського, О. Потєбні, О. Шахматова та ін.

«Категорія часу, – зазначає Т. Дешерієва, – має фізичний, філософський та лінгвістичний аспекти, з яких перші є двома боками єдиного цілого, а останній підпорядковується їм, але має свою специфіку» [Дешерієва 1975: 111]. Ця теза дослідниці заслуговує особливої уваги в контексті розмови про категорію часу, адже такий підхід є доволі поширеним, а саме тому потребує детальнішого пояснення.

Справді, фізичний та філософський аспекти можна назвати «двома боками одного цілого», але лише в тому плані, що час фізичний – це явище абсолютне і (тут доведеться послугуватися постулатами агностицизму) непізнаване остаточно (або, принаймні, до кінця не пізнане на сьогоднішньому етапі розвитку наукової думки). Той же час, який ми сприймаємо як фізичне явище, доречніше було б називати часом філософським чи культурологічним; він є проекцією фізичного часу на людську свідомість.

Що ж до тези Т. Дешерієвої про підпорядкування часу лінгвістичного часові фізичному та філософському, то тут виникають деякі сумніви. Мова, безперечно, відображає явища навколишнього світу, проте, з другого боку, мова, як відомо, структурує свідомість. А отже, вочевидь, можна говорити про здатність мови адаптовувати поняття та явища світу до більш стрункої та чіткої для людської свідомості структури. Тому «специфіка» лінгвістичного аспекту категорії часу, про що веде мову дослідниця, полягає не в підпорядкуванні, а у відмінностях лінгвістичної та філософської часової картини світу.

Функція мови (в даному контексті) – не просто відзеркалення фізичного явища часу за допомогою лінгвістичних засобів, а й значною мірою структурування моделі реального часу у свідомості носіїв мови; це шлях впорядкування від хаотичних знань та здогадок до чіткої моделі уявлень. Суголосну цитату Н. Рябцевої

наводить у своїй роботі А. Папіна: «без мови час назавжди залишився б лише супровідним світовому устрою фізичним явищем. Вербальне (мовне) усвідомлення часу збагачує ціннісний компонент картини світу» [Папіна 2002: 162], з чим цілком погоджуємося.

Для чіткого доведення відмінності між часом фізичним (абсолютним, сталим) та його «відображенням» у мовній картині світу спробуємо простежити деякі варіації лінгвістичного часу в історичному розрізі (діахронії) та на сучасному етапі розвитку (синхронії), зіставляючи певні аспекти мовних картин часу різних мовних груп.

Надзвичайно плідними для простеження змін мовної картини фізичного часу можуть бути лінгвістичні дослідження граматики в діахронії, що може демонструвати еволюцію уявлень народу про категорію часу протягом певного історичного періоду. Так, у сучасних східнослов'янських мовах відсутні такі специфічні засоби, які виражають аористичне значення, на відміну від перфектного (форма минулого доконаного виду) чи імперфектного (форма минулого недоконаного виду) [Соколова 1995: 14], проте на основі порівняльної граматики маємо змогу виділяти риси аориста серед граматичних значень минулого часу, використовуючи систему часів, наприклад, південнослов'янських, більшості романських або навіть і тюркських мов.

Загальновідомий факт про майже остаточне зникнення форми аориста в дієсловах східнослов'янських мов (і в тому числі – української) є надзвичайно цікавим явищем не тільки в історико-граматичному, а й етнопсихологічному вимірах. Адже дослідження мови в діахронічному аспекті може виявитися надзвичайно плідним особливо для вивчення динаміки колективної картини світу етносів.

Звісно, не можна однозначно вести мову про те, що за умови відсутності специфічних засобів для вираження певних форм часу (в даному випадку – аориста), ці форми повністю відсутні в картині світу носіїв мови, адже в повідомленні вони можуть бути передані за допомогою контексту. Однак еволюційні зміни чи навіть і зникнення (або ж поява) мовних форм на позначення специфіки певних якостей часу, безперечно, свідчить про зменшення (чи збільшення) актуальності того чи того часового аспекту у світоглядній позиції цілого народу – носія мови, а отже – й у свідомості кожного конкретного мовця (звичайно, за умови, що ця мова є для нього рідною).

Доведено, що давні слов'яни, виділяли в минулому часі передминулий, давноминулий (плюсквамперфект), незавершений тривалий минулий час (імперфект), завершений короткий минулий (аорист), минулий з результатом в теперішньому, передтеперішній (перфект). Аналогічно членувався і майбутній час: передмайбутній, майбутній початковий, майбутній тривалий, завершений майбутній [Папіна 2002: 162]. Таке досить детальне (з погляду носія сучасної української мови) членування свідчить перш за все про аналітичний спосіб інтерпретації категорії часу. Натомість зменшення використання чи навіть втрата деяких із раніше активно вживаних часових форм у мовленні, вочевидь, є результатом процесу узагальнення, зниження актуальності аспектів категорії часу в колективній свідомості народу. А тому існує велика ймовірність того, що в таких випадках акцентуація уваги переноситься на інші аспекти світобачення, проте це питання потребує значно глибшого та детальнішого дослідження у сфері етнопсихології.

Щодо аналізу лінгвістичного часу в синхронії, то загалом можна виділити принаймні три основні моделі часового виміру світу, що впливає з аналізу мовних конструкцій. **Перша** описує час як такий, що зорієнтований на момент мовлення. Це антропоцентричний, особистий час мовця. Дана модель повністю залежить від адресата повідомлення, співвіднесена з моментом мовлення. Ця модель чітко поділяє час на минулий, теперішній (до якого належить і теперішній тривалий) та майбутній стосовно моменту мовлення. Наприклад: *Мені здається, що я ширшаю в плечах, твердішаю в ході і ось-ось підлечу* (Гр. Тютюнник); *Я жива, я буду вічно жити, / Я в серці маю те, що не вмирає* (Леся Українка).

Другою моделлю мовної інтерпретації часу можна вважати співвідношення повідомлення до певного моменту, не пов'язаного безпосередньо з моментом мовлення. Точку відліку тут визначає мовець, а минуле, теперішнє і майбутнє співвідносяться з нею як період «перед» – «під час» – «після» обраного моменту відліку. Таку модель часу можемо спостерегти, наприклад, у реченнях: *Я раніше, коли села ще не знав, теж, бувало, заморював черв'ячка всячиною* (Гр. Тютюнник); *Його слова зліплялись шматочками здобного тіста, він формував їх у листкові пиріжечки, посипав цукром і цукрином, квітавав мармеладними трояндочками і закохано спинявся на мить перед тим, як віддати ці ласощі на поживу* (В. Підмогильний).

Третій тип мовної інтерпретації часу – це така модель часу, яку прийнято називати хронологічною або календарною. Ця модель є глобальнішою та більш універсальною порівняно з двома попередніми моделями. У цьому випадку час перебігу подій у вигляді дат (або періодів) співвідноситься із загальноприйнятою та актуальною для певного суспільства шкалою поділу часу. Так, наприклад, сучасне суспільство послуговується християнським літочисленням, орієнтованим на народження Христа як точку відліку: час до та після Різдва Христового / нашої ери. Напр.: *В 1945-му поліг комбат смертю хоробрих на околиці якогось польського містечка* (О. Гончар); *Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту* (Л. Костенко).

До третього типу мовної інтерпретації часу варто також зараховувати й такі речення, які оперують поняттями давноминулого часу, напр.: *Хочеш, я тобі на цимбалах заграю? – Грай. Отої, що в давнину співали* (Г. Тютюнник); *Жили тут люди в давню давнину* (Л. Костенко); *Але чому на землях цих, де Київ, / ще до літописних лихоліть, / так наче нам хто чорну дірку виїв / у історичній пам'яті століть?* (Л. Костенко). Речення такого типу можна співвіднести з антропоцентричною моделлю, проте тут більше наголошено на

уявленні про світовий час як історичний процес: точку відліку пов'язано не з моментом мовлення конкретного адресата, а з актуальним для мовця історичним етапом розвитку суспільства.

Найбільш вживаною з наведених моделей часу в мовленні є перша – антропоцентрична. Ця модель найяскравіше представляє чіткий поділ часу на минулий, теперішній і майбутній. А тому традиційний тричленний поділ категорії часу на минулий, теперішній і майбутній є суто лінгвістичним явищем і не притаманний абсолютному фізичному часу (на відміну від т. зв. часу фізіологічного, пов'язаного з відрізком життя кожної конкретної людини [Папина 2002: 161]).

Найяскравішим доказом відмінності картини «мовного» часу та часу фізичного вважаємо розбіжності у часових картинах світу різних мов, адже жодну мову в наш час неможливо повноцінно вивчати без порівняльного аспекту та залучення світового лінгвістичного досвіду. Зіставлення граматичних форм різних мов дає змогу ширше поглянути на специфіку певних аспектів досліджуваної мови: як граматичних форм вираження та семантичних особливостей у мові, так і світоглядної парадигми носіїв цієї мови.

Лінгвісти чітко поділяють категорію часу в граматиці сучасної української мови (як і в інших східнослов'янських) на теперішній, минулий і майбутній. Порівняно з граматики інших мовних груп така тричленна розгалуженість часової системи видається доволі збіднілою. Адже часове значення в системі такого типу обмежене; власне морфологічні засоби не здатні передавати ті часові нюанси, які з легкістю відтворюються в багатьох інших мовах. Та специфіка часового значення, яка в українській мові може бути передана тільки за допомогою контексту, в інших мовах не потребує додаткових засобів, а може виражатися морфологічно.

Користуючись графічними термінами, систему часових значень української мови можемо описати як деревовидну структуру з кореневим вузлом (теперішній час) та двома кінцевими вузлами (минулий і майбутній). Проміжних вузлів у цієї структури немає. У мовах же з більш розгалуженою системою часів така модель матиме дещо інший вигляд: кореневий вузол (теперішній час), два проміжні вузли (минулий і майбутній), які, в свою чергу, поділяються на наступний ряд вузлів (наприклад, давньоминулий, майбутній в минулому, минулий в майбутньому та ін.). Така схема притаманна, наприклад, південнослов'янським, романським, іранським, тюркським та іншим мовам. Звичайно, дані моделі є надміру схематичними і не здатні передати специфіку кожного з «компонентів», проте вони яскраво демонструють різницю двох структур.

Притаманний українській мові нерозгалужений поділ часу на теперішній, минулий і майбутній, як пишуть дослідники, «значною мірою зумовлено граматичною традицією, яка йде ще від античності» (за Виноградовим) [Соколова 1995: 13-14]. Звичайно, дана традиція, як відомо, загалом посідає не останнє місце у мовній системі, проте не меншу від традиції роль у системі чіткого поділу часу відіграє ступінь сконцентрованості дій на моменті мовлення.

Структура лінгвістичного часу української мови, здебільшого, залежить саме від точки відліку – моменту мовлення, де теперішній збігається з моментом мовлення, минулий позначає передування моменту мовлення і майбутній – події, що слідує після моменту мовлення [Городенська 1997: 41]. Момент мовлення і є тим «кореневим вузлом» у наведеній вище схемі, де всі компоненти пов'язані безпосередньо з ним. У мовних же системах з розгалуженою сіткою часових значень тяжіння до «теперішнього» не має такої сили за рахунок глибини ієрархії: вузли третього рівня залежать безпосередньо від проміжних «вузлів»: минулого та майбутнього, – які вже, в свою чергу, позначають відношення до «кореня» схеми – моменту мовлення.

Таким чином, досить сувора, мало розгалужена і більш узагальнена та ієрархізована (порівняно з іншими мовами) система значень категорії часу у слов'янських мовах є більш зорієнтованою на умовне теперішнє – момент мовлення. А це, відповідно, безпосередньо пов'язано зі світосприйняттям мовців: система уявлень про фізичний час тяжіє до зосередженості на моменті мовлення. І цей факт також може бути предметом для цікавого порівняльного культурологічного дослідження.

Отже, лінгвістичний час не відображає реальний час безпосередньо, а є відтвореною за допомогою лінгвістичних засобів структурою усвідомлення мовцями моделі фізичного часу. Картина лінгвістичного часу не є тотожною за своєю суттю із часом фізичним. Чіткі відмінності між ними простежуються під час синхронічного дослідження розбіжностей у часових картинах світу різних мов, а також при діахронічному аналізі динаміки граматичних форм, що виражають часову семантику.

В українській, як і в інших слов'янських мовах, лінгвістичний час є чітко структурованим. Поділ на теперішній, минулий і майбутній є рисою лінгвістичного, а не абсолютного фізичного часу. Така тричленна ієрархічна структура лінгвістичного часу в українській мові базується на безпосередньому відношенні дії до моменту мовлення. Чим більший ступінь зосередження на моменті мовлення у мовній системі, тим більш узагальненою та ієрархізованою є структура часу в мові.

Література

Бигунова 2005: Бигунова, Н. Концепт времени в устном нарративном дискурсе [Текст] / Н. Бигунова // XII международная конференция по функциональной лингвистике. Сборник научных докладов. – Ялта, 2005. – С. 29-30.

Бондар 1986: Бондар, О. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу [Текст] / О. Бондар // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41-45.

Бондарко 1978: Бондарко, А. Грамматическое значение и смысл [Текст] / А. Бондарко. – Ленинград: Наука, 1978. – 174 с. – Предм. указ.: с. 171-172. – 4150 экз.

Городенська 1997: Городенська, К. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу [Текст] / К. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39-43.

Дешериева 1975: Дешериева, Т. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам [Текст] / Т. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1975. – № 2. – С. 111-117.

Исаченко 1960: Исаченко, А. Физическое время и его преломление в грамматике [Текст] / А. Исаченко // Исаченко А. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология. Часть 2. – Братислава: Издательство Словацкой АН, 1960. – С. 419-423. – 3150 экз.

Кун 1977: Кун, Т. Структура научных революций [Текст] / Т. Кун. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.– Указ. имен: с. 293-297. – 15000 экз.

Милейковская 1956: Милейковская, Г. О соотношении объективного и грамматического времени [Текст] / Г. Милейковская // Вопросы языкознания. – 1956. – № 5. – С. 75-79.

Папина 2002: Папина, А. Третья глобальная категория – Времени [Текст] / А. Папина Текст: его единицы и глобальные категории. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – С. 158–175. – 1500 экз. – ISBN 5-354-00062-9.

Соколова 1995: Соколова, С. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова [Текст] / С. Соколова // Мовознавство.–1995.–№ 4-5. – С. 11-17.

Шелякин 2002: Шелякин, М. Язык и человек. К проблеме мотивированности языковой системы [Текст] / М. Шелякин // Труды по русской и славянской филологии. – Лингвистика. Новая серия VII. – Тарту, 2002. – 280 с.

Работа посвящена пересмотру особенностей лингвистической категории времени в украинском языке в сопоставлении со спецификой устоявшегося членения физического времени.

Ключевые слова: категория времени, физическое время, лингвистическое время, философское время, синхрония, диахрония.

Work is devoted to the revision of the features of the linguistic category of time in the Ukrainian language in comparison to specificity of the traditional division of physical time.

Keywords: the category of time, physical time, linguistic time, philosophical time, synchronism, diachrony.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.